

DE BARRE TOCHT VAN ORPHEUS

Argonauten in de Late Oudheid

Vertaald door Piet Gerbrandy
Ingeleid en toegelicht door
Piet Gerbrandy en Guusje van der Meij

DAMON

INHOUD

Inleiding	7
Het ongezegde	7
De barre tocht	8
De mythe van Orpheus	11
Orfisme	14
Opmerkelijke aspecten van het gedicht	20
Geografie	23
De betekenis van <i>De barre tocht</i>	28
Tekst, stijl en vertaling	30
Bibliografie	34
<i>De barre tocht van Orpheus</i>	37
Invocatie van Apollo	39
Orpheus richt zich tot Mousaios	39
Het verzoek van Jason	41
Heldenschouw	44
Voorbereidingen voor vertrek	50
Wie neemt de leiding op zich?	52
Een offer	53
Vertrek. Bezoek aan Cheiron	56
Via Samothrake en Lemnos naar de Hellespont	61
De dood van Kyzikos	62
Tiphys' droom. Lijkspelen voor Kyzikos	65
Offers aan Rhea	67
De verdwijning van Hylas en Herakles	69
Amykos en Phineus	70
De Lazuren Rotsen	71

De Ongastvrije Zee	73
Aankomst in Kolchis	75
Eerste confrontatie met Aietes	78
Medeia wordt verliefd. Jasons beproevingen	79
De geheime tuin	81
De zwaarste beproeving	84
De dood van Apsyrtos	88
Vertrek uit Kolchis	89
Van Maiotis naar Okeanos	90
Langs de boorden van Okeanos	91
Het land van de Kimmeriërs	93
De tocht over de westelijke Okeanos	94
Het land van Kirke	97
Terug in de Middellandse Zee	99
Confrontatie met de Seirenen	100
Bezoek aan de Phaïeken	102
Van Kerkyra naar Kaap Malea	104
De terugkeer	106
<i>Orfische hymnen</i>	107
1. Aan Hekate	107
3. Aan Nacht	108
6. Aan Protogonos	109
10. Aan Natuur	110
14. Aan Rheia	112
76. Aan de Muzen	113
83. Aan Okeanos	114
Proklos, <i>Hymne 6</i>	115
Verklarende lijst van namen	116
Over de vertalers	143

INLEIDING

Het ongezegde

Het lijkt geen twijfel dat de wereld waarvan we deel uitmaken, de wereld van lichamen, uiterwaarden, supermarkten, roddelcircuits en supernova's, reëel is. Maar is wat we zien wel alles? Nog afgezien van het feit dat zo'n 95% van de energie en materie die het heelal in een voorlopig evenwicht houden nooit is waargenomen en misschien ook niet waarneembaar is met ogen die uit 'normale' atomen bestaan, is het evident dat ons een heleboel ontgaat. Wie of wat heeft de natuurwetten ingeschakeld? Ligt logica in de wereldorde verankerd of is zij een mentale constructie? Wat is bewustzijn? Waar zijn de doden? Bestaat er zoiets als Het Goede? Is er een God? Hangt alles met alles samen in een bezield verband, om met Hendrik Marsman te spreken, of staan de dingen betekenisloos naast elkaar? Met rituelen, mythen en wetenschap zijn we op zoek gegaan naar antwoorden op al die vragen. En het is altijd bij uitstek de poëzie geweest die getracht heeft het nog ongezegde tot uitdrukking te brengen. Niet voor niets worden dichters van oudsher vaak als zieners of sjamanen beschouwd, of dat nu terecht is of niet.

In de Klassieke Oudheid belichaamt Orpheus het ideaal van de dichter of zanger die contact weet te maken met het Andere, het Ongekende. Hij is de verteller in het korte epos dat we in dit boek presen-

teren; in de handschriften wordt het *De Argonautika van Orpheus* genoemd.¹ Voor zover klassiek filologen zich erover hebben gebogen, want erg bekend is het werk niet, verschillen ze van mening over de status en interpretatie van het gedicht, waarvan wel vaststaat dat het uit de Late Oudheid stamt, waarschijnlijk uit de vijfde eeuw van onze jaartelling. De naam en de culturele achtergrond van de dichter zijn onbekend. Is het gewoon de zoveelste versie van het verhaal van Jason die op het schip de Argo in Kolchis, het huidige Georgië, de gouden vacht gaat halen, of had de dichter diepere bedoelingen?² Mag het werk in verband worden gebracht met rituele teksten uit de enigszins schimmige context van de zogenaamde orfische mysteriën?

In deze inleiding gaan we in op de mythische en cultische achtergrond van Orpheus, op de structuur van het gedicht en op de mogelijke betekenis ervan. Maar we beginnen met een synopsis van het verhaal.

De barre tocht

Na een inleidende passage waarin Orpheus zijn vroegere leven en werk evalueert, vertelt hij hoe hij door Jason werd benaderd om hem te vergezellen op een tocht naar Kolchis aan de oostelijke kust van de On-

1 De standaardeditie is Vian 1987.

2 De gouden vacht van de gevleugelde ram die Phrixos en zijn zusje Helle gered zou hebben (al verdronk zij halverwege in de zee die naar haar genoemd werd: Hellespont), wordt traditioneel aangeduid als 'gulden vlies', maar die naam is archaïsch en misleidend.

gastvrije Zee, om de befaamde gouden vacht op te halen. Jason had die taak opgedragen gekregen van zijn oom Pelias, de koning van Iolkos in Thessalië. Pelias had die positie verworven door Jasons vader Aison van de troon te stoten, dus eigenlijk had Jason recht op het koningschap. Vanzelfsprekend hoopte Pelias dat Jason het avontuur niet zou overleven.

De bemanning van de Argo, het eerste schip uit de geschiedenis, bestaat uit vijftig helden, inclusief Jason en Orpheus: zij worden de Argonauten genoemd. In grote lijnen volgt onze dichter het traditionele verhaal, waarin de Argo onder meer een tussenstop maakt op het eiland Lemnos, bij de ingang van de Zwarte Zee twee tegen elkaar klappende rotsen passeert en uiteindelijk Kolchis aan de rivier de Phasis bereikt. Daar heerst de wrede koning Aietes, een zoon van de zonnegod Helios, die niet van zins is Jason zomaar de gouden vacht mee te geven. Maar Aietes' dochter Medeia, de geduchte priesteres van de duistere godin Hekate, wordt verliefd op Jason en helpt hem het begeerde object in de wacht te slepen, waarna zij met de Argonauten haar vaderland ontvlucht. Haar broer Apsyrtos, die hen achtervolgt, wordt in de val gelokt en genadeloos afgeslacht.

Het schip vaart met een enorme omweg terug naar Iolkos. Onderweg wordt een bezoek gebracht aan de tovenares Kirke, een zuster van Aietes, die Jason en Medeia instructies geeft voor rituelen om zich te reinigen van de bloedschuld waarmee de moord op Apsyrtos hen heeft opgezadeld. Ook meren ze af bij het eiland van de Phaieken, waar Jason en Medeia in allerijl hun verbintenis consumeren

om aan uitlevering te ontkomen. Ten slotte keren alle Argonauten, voor zover ze de tocht hebben overleefd, naar hun woonplaatsen terug.

Evenmin als Apollonios van Rhodos (Alexandrië, derde eeuw v.Chr.) en Valerius Flaccus (Rome, eerste eeuw n.Chr.), die omvangrijke epische gedichten over de Argonauten schreven, vertelt onze dichter hoe het daarna verder ging. Het afleveren van de gouden vacht leidt er niet toe dat Jason de troon van Iolkos weer mag innemen, zeker niet nadat Medeia Pelias heeft gedood en het echtpaar heeft moeten vluchten voor de wraak van Pelias' medestanders. Het tweetal vestigt zich in Korinthe, waar Jason Medeia na enige tijd verstoot om met de dochter van de plaatselijke vorst te kunnen trouwen. Medeia reageert daarop door haar twee zoons te doden. We kennen deze episode vooral uit de tragedie *Medeia* van Euripides. Onze dichter geeft slechts kleine aanwijzingen voor de gruwelijke afloop, maar ging ervan uit dat zijn lezers die kenden.

De barre tocht van Orpheus wijkt in een aantal opzichten af van de meer gangbare versies van Apollonios en Valerius. Om te beginnen is nu Orpheus de verteller, wat het verhaal een specifieke focus geeft omdat hij het avontuur nadrukkelijk in de context van zijn eigen leven plaatst. Als expert op het gebied van rituelen en bezweringen besteedt hij veel aandacht aan die aspecten van de expeditie. Opmerkelijk genoeg worden, daarentegen, enkele cruciale gebeurtenissen uit de mythe slechts terloops afgehandeld, alsof de dichter, enigszins vilein, vindt dat de lezer die maar bij Apollonios of Valerius moet opzoeken.

Het impliceert dat hij bij zijn publiek een behoorlijke eruditie veronderstelt. En ten slotte kiest hij voor de terugreis van de Argonauten, zoals gezegd, een extreem omslachtige route, die hen langs het uiterste Noorden en Westen voert, oorden die geassocieerd werden met de grenzen van de menselijke ervaring.

Dit alles roept de vraag op wat de dichter van *De barre tocht* ons wil vertellen. Om daarachter te komen moeten we eerst weten wie Orpheus was, in de ogen van contemporaine lezers.

De mythe van Orpheus

De naam van Orpheus duikt pas op in de zesde eeuw v.Chr, ruim na Homeros en Hesiodos, en al in de vroegste vermeldingen wordt hij in verband gebracht met de tocht van de Argonauten, die door Homeros wél bekend wordt verondersteld.³ Hoewel er in de literatuur van het klassieke Athene geregeld naar Orpheus wordt verwezen, dateren de eerste bronnen waarin uitvoerig over hem wordt verteld van later. De bekendste versies van het verhaal zijn die van de Romeinse dichters Vergilius (70-19 v.Chr.) en Ovidius (43 v.Chr.–na 17 n.Chr.).⁴ In alle gevallen wordt ervan uitgegaan dat Orpheus uit Thrakië afkomstig was, dat wil zeggen: het noorden van Griekenland of

3 De etymologie van ‘Orpheus’ is omstrede; volgens sommigen is de naam niet Grieks, al wordt ook wel een connectie met het woord *orphnê* (duisternis) geopperd. Zie West 2010 voor de vroegste vermeldingen van Orpheus.

4 Vergilius, *Georgica* IV.315-558; Ovidius, *Metamorfosen* X.1-XI.66.

het zuiden van het huidige Bulgarije, een gebied dat door veel Grieken als ruig, ontoegankelijk en onbeschaafd werd gezien.⁵

Afgezien van Orpheus' deelname aan de expeditie van Jason omvat zijn levensverhaal drie vaste elementen. Allereerst zijn de bronnen het erover eens dat hij, als zoon van de Muze Kalliope, een begenadigd muzikant was, die met zang en lierspel niet alleen mensen in zijn ban wist te brengen, maar ook dieren, bomen, bergen en rivieren betoverde.⁶ Een tweede element is zijn afdaling in de Onderwereld, waar hij probeerde zijn gestorven geliefde Eurydike terug te winnen. Geraakt door Orpheus' muzikale gaven gaf Hades hem toestemming haar weer mee te nemen, op voorwaarde dat hij niet zou omkijken totdat hij het Dodenrijk had verlaten – maar natuurlijk keek hij om, zodat hij Eurydike opnieuw verloor.⁷ Ten derde zou hij na dit fiasco, overmand door verdriet, het gezelschap van mensen, of alleen van vrouwen, hebben geschuwd en door een troep uitzinnige Bakchanten zijn verscheurd, waarna zijn hoofd en lier, in de rivier de Hebros gegooid, door zeestromingen werden meegevoerd naar het eiland Lesbos, waar ze later de rol van orakel vervulden.

Gezien Orpheus' noordelijke herkomst, zijn vermogen contact te maken met dieren en door te dringen in de Onderwereld, is wel verondersteld dat hij

5 Een overzicht van de mythische traditie kan men vinden in Robbins 1982, Graf 1987 en Segal 1989.

6 Zijn vader is ofwel de Thrakiër Oiagros, ofwel de god Apollo.

7 Mogelijk heeft er ook een versie bestaan waarin deze episode wél goed afliep, maar de aanwijzingen daarvoor zijn erg twijfelachtig.

eigenlijk een sjamaan was.⁸ Met name in Siberië is sjamanisme altijd wijdverbreid geweest, maar er zijn voldoende aanwijzingen dat het ook rondom de Zwarte Zee voorkwam. Kenmerkend voor de sjamaan is dat hij in een toestand van trance of extase afreist naar de Andere Wereld, soms om een (bijna) dode tot leven te wekken of de voorouders essentiële kennis te ontfutselen. Er zijn verhalen over sjamanen die pas over hun gaven konden beschikken nadat ze door wilde dieren waren verscheurd en vervolgens opnieuw geassembleerd. Het is omstreden in hoeverre Orpheus als een soort sjamaan beschouwd mag worden, maar het is duidelijk dat een aantal elementen uit zijn levensverhaal ten minste raakvlakken met sjamanisme hebben.

Tot in de Late Oudheid is Orpheus vaak afgebeeld op vaatwerk, in reliëfs en mozaïeken of op wandschilderingen. Blijkbaar was de standaardversie van de mythe populair. De neoplatoonse filosoof Boëthius (ca. 480-525) nam in zijn *Troost in filosofie* een gedicht op waarin de hellevaart van Orpheus allegorisch werd geïnterpreteerd als vertoog over een spirituele reis naar het licht.⁹ Er zijn zelfs christelijke voorstellingen waarin Orpheus, als de man die de dood heeft overwonnen, met Christus kan worden geïdentificeerd.¹⁰ Hoe kan de aantrekkingskracht

8 Eliade 1964 brengt het begrip sjamanisme in kaart. Dodds 1950 was een van de eersten die Orpheus in verband brachten met sjamanisme. West 1983 acht die associatie plausibel.

9 Boëthius 2019, 122-124.

10 Voor de laat-antieke receptie van Orpheus zie Friedman 2000.

DE BARRE TOCHT VAN ORPHEUS

Invocatie van Apollo

Apollo, Pytho's heer, trefzeker schutter,
 profeet, die ooit Parnassos' steile rots
 in handen kreeg, uw grootheid zing ik eerst.
 Verleen mij daarom roem, leg in mijn borst
 een stem die waarheid spreekt; dan zal de mensheid
 mijn helder lied vernemen, want mijn strak
 besnaarde harp gehoorzaamt aan een Muze.

Orpheus richt zich tot Mousaios

Jij zingt je eigen lied, lierzanger – mij
 bevangt nu het verlangen je te zeggen
 wat ik nooit eerder uitsprak toen de zweep
 van Bakchos en Apollo mij beval
 op stervelingen taal van ijzingwekkend
 heil af te vuren – voer voor ingewijden.¹

Eerst riep ik Chaos op, dat onherbergzaam
 domein van onontkoombaarheid, en Chronos,
 die in onpeilbaar kronkelen de Aither
 en Eros voortbracht, die, tweevoudig, ruim
 van blik, de Nacht die telkens wordt geboren
 verwekte – maar het laat geslacht van mensen
 noemt hem Phanes: vóór zijn epifanie
 lag alles nog in duisternis verborgen;

1 In de volgende passage vat de dichter kort de inhoud van de aan Orpheus toegeschreven werken samen, waarvan de zogenaamde *Orphische theogonie* de meeste aandacht vraagt. De aangesprokene moet Orpheus' leerling Mousaios zijn, wiens naam later in het gedicht een paar keer genoemd wordt. Zie Inleiding, pp. 19-21.

dan Brimo met haar kroost; het gruwzaam werk
 van de Giganten, die uit Ouranos
 neer dropen, treurig zaad van een vergaan
 geslacht, waaruit dan weer de stervelingen
 ontsproten, die de grenzeloze aarde
 bewonen; dan de kindertijd van Zeus;
 de cultus van de Moeder van de bergen,
 en wat zij op de Kybela beraamde
 ter wille van Persephone, haar dochter,
 die werd belaagd door Kronos' zoon – haar vader;
 hoe Kasmilos en Herakles uiteen
 gereten zijn, een welbekend verhaal;²
 de riten op de Ida, en de kracht
 van Korybanten, die geen grenzen kent;
 de zwerftocht van Demeter, die haar kind
 zo miste, maar voor vrouwen wetten maakte;
 de schitterende gaven van Kabeiren;
 van Nacht het onuitsprekelijk orakel
 omtrent heer Bakchos; Lemnos' heiligheid
 en Samothrake met de zee rondom;
 het steile Cyprus dan, en Aphrodite,
 Adonis' minnares; mysteriën
 ter ere van Praxidike, en hoe
 men 's nachts Athele eert in haar gebergte;
 ten slotte hoe Egypte steeds Osiris
 met plengoffers gedenkt en jammerklachten.

Jouw vak is profetie, jij kent van vogels
 en wild de vele wegen, en jij duidt
 de ligging van hun ingewanden; tevens

2 De tekst is hier onzeker. Als de naam Herakles correct is, gaat het misschien niet om de bekende held, maar om een van de Kabeiren.

wat zielen die door slaap getroffen zijn
 voorspellen op de paden van hun dromen;
 van wondertekens, van de stand der sterren
 begrijp jij de betekenis; jij zegent
 de zuivering die aardbewoners troost;
 jij weet hoe men de goden gunstig stemt
 en hoe men de gestorvenen fêteert.

Ik zong je eerder al van wat ik zag
 en inzag toen ik langs dat duister pad
 bij Tainaron het huis van Hades in ging
 uit liefde voor mijn vrouw, mijn trouwe citer
 ter hand;³ en van dat heilige verhaal
 dat ik ter wereld bracht toen ik het godrijk
 Memphis bezocht en al die heilige steden
 van Apis, waaromheen de brede Nijl
 een krans van water vlecht. Mijn stem bracht jou
 van al die dingen haarfijn op de hoogte.

Het verzoek van Jason

Maar nu die nare horzel van ontzetting
 mijn lijf verlaten heeft en naar de hemel
 is opgevlogen, zul jij uit mijn roep
 te horen krijgen wat ik eerst verzweeg –
 hoe eens de man die helden en halfgoden
 zou leiden, naar Piëria en het steile
 Leibethra kwam om erop aan te dringen

- 3 Traditioneel bespeelt Orpheus de lier. In het gedicht wordt het instrument beurtelings aangeduid als lier, citer, forminx en schildpad (want het schild van dat dier werd soms als klankkast gebruikt). Ook de ‘harp’ van Cheiron is mogelijk gewoon een lier.